

Kitap İncelemesi

Fortna, B. C. (2013). *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*. 325 s., İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. ISBN: 978-605-5250-18-8.

Dr. Benjamin Fortna, Londra Üniversitesi, Tarih bölümü profesörüdür. Fortna, doktorasını Chicago Üniversitesi'nde yapmış, St Louis'deki Washington Üniversitesi'nde ise İslâm Tarihi dersleri vermiştir. Halen Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları'nda (SOAS) Modern Ortadoğu Tarihi dersleri veriyor. Eğitim tarihi ve Yakın ve Orta Doğu (Türkiye, Suriye, Filistin, Lübnan) uzmanı olan Fortna, Türkiye üzerine son Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri üzerine çalışmaları bulunmaktadır. Bunların en önemlisi ilk yayınladığı kitap "Mekteb-i Hümayun" adlı eseridir.

Benjamin C. Fortna yeni kitabı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk döneminin okuma faaliyetlerini incelemesinin yanı sıra, bu iki dönem arasındaki çok yönlü geçiş dönemini inceleyerek okuma üzerine yeni bir bakış açısı kazandırmaya çalışmıştır. Fortna'nın yeni çalışması ve Osmanlı'nın son dönemlerindeki eğitim sistemi ile ilgili önceki çalışmaları arasındaki bağ, oldukça kuvvetlidir. Ana fikir devlet-destekli eğitim üzerinedir. Fortna, önceki yayınlarından farklı olarak mevcut devlet bakış açısının ötesine geçerek devletin merkezi ancak harici olmayan rolü vasıtasıyla çocukların okuma dünyasına daha geniş bir açıdan nasıl bakıldığını bize göstermektedir. Bu amaç doğrultusunda, Fortna'nın kitabında kullandığı kaynak materyaller, bol miktardaki okul ders kitapları ve tartışılan dönemde faaliyet gösteren özel yayınevlerinin bastığı çocuk dergile-

rinden ibarettir. Bu kaynaklar, Osmanlı döneminin son zamanlarında yetişen bireylerin hatıratları ile desteklenmiştir. Bu hatıratların, devlet tekelindeki materyalleri dengelemesi ve daha bireysel bir çerçeveden okuma deneyimlerinin değerlendirilmesine imkân verdiği görülmektedir. Fortna, bu metinlerin birçok yönden iki dönemi birbirine bağlayan bir köprü olduğunu ve bu bağlantıların ortaya çıkarılabilmesi için bu geçiş döneminin "birlikte okunması" gerektiğini ileri sürmektedir (s.22). Bu yüzden, bu çalışmada geçen zaman aralığı, Abdülhamit'in eğitim çalışmalarının ve okuma yazmanın artış gösterdiği 1880'li yılların başlarından, okuma alanında büyük değişiklikler yaratan 'dil devriminin' yaşandığı 1920'li yılların sonuna kadar olan süreyi kapsamaktadır.

Fortna, incelediği konuyu hem dönemler hem de devlet dışı aktörlere dayanarak, anlatmaktadır. Ancak bu iki yapıyı bir araya getirmekte yepyeni bir zemin oluşturmuştur. Kitapta, 1923 yılı çocuk edebiyatının incelenmesi açısından dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Fortna, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni tanımlamak için Kemalist bir düşünce getirmekte hem de bu ideolojik söylev kapsamında çok derinlerde olmasa da saklı kalmış önemli devamlılıkları beraberinde anlatmaktadır. Açık fikirli, laik ve modern Cumhuriyet düzenini meşru kılmak üzere farklı şekillerde ortaya konan Kemalist söylev, Osmanlı dönemini tamamen okuma yazma bilmeyen, batıl ve cahil olarak

göstermeye çalıştığını vurgulamaktadır. Ancak Fortna, erken Cumhuriyet dönemi ideolojisinin birçok bileşeninin ve bu ideolojinin yaygınlaştığı metinsel dünyanın, son Osmanlı döneminde ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Fortna, okuma bakış açısı'na "Modern Türkiye'nin ortaya çıkışını" büyük bir kopuş süreci olarak değil de bir devamlılık süreci olarak bakmıştır. Bu kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin, okumayı öğrenme ve okuma perspektifinden bakıldığında nasıl görüldüğünün tarihidir. Fortna, son Osmanlı döneminde elit çevrelerde okumanın hızla yaygınlaşmasının "geleneksel toplum" kavramından farklı bir Türk çağdaşlığı oluşturma sürecinin ortaya çıktığını ileri sürmektedir.

Bu çalışmanın amaçlarından biri, geç Osmanlı ve erken Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde eğitimde yaşanan dönüşümle tetiklenen bir takım değişimlerin inceden inceye ama kuvvetli bir şekilde modernliği nasıl inşa ettiğini ve yansıttığını göstermektedir. Fortna, hem modernleşme hem de ulusallaşmanın gerçekleşmesini, artan okuryazarlık oranları ve son Osmanlı döneminde gelişen mevcut metinlerin yaygınlaştırılması olmadan düşünmenin yanlış olduğunu da beyan etmektedir. Ayrıca Fortna, modernleşmenin gerçekleşebilmesi için Osmanlı devlet yönetiminin tekrar ayağa kalmasının ve daha fazla farklı kollarında hizmet kadrolarının eğitimi için okumanın gerekli olduğunu vurgulamıştır. Okuma, elit sınıf dışındaki halk için yeni kariyer fırsatları yarattı ve çok sayıda şehirli orta sınıf oluşumunu destekleyerek, yeni fikirlerin, modellerin ve yaşam tarzlarının yaygınlaşmasını ve yoğun bir şekilde tartışılmasını sağlayan çok daha canlı bir halk tabakası ortaya çıkmasına vesile oldu.

Kitapta, sınıf, etnik köken ve din ayrımının ötesine geçen ve bir Türk hayalli toplum oluşturmaya imkân sağlayan yeni bir kolektif kimlik inşa etmenin bir zorunluluk hali oluşturul-

duğu belirtilmiştir. Bu bakış açısından yola çıkarak, kitap, sadece kapsadığı iki ana döneme (1880-1930) göre yapılandırılmamıştır. Bunun yerine, her bir bölüm özel tematik konulardan oluşmaktadır. Giriş bölümünde, okuma ve modernite arasındaki karmaşık ilişkiler üzerinde durulmuştur. Birbiriyle kıyaslanabilir tarihsel örnekler verilerek konuyla ilgili tarihî bilgiler zenginleştirilmiş ve bu sayede kitabın karşılaştırmalı bir temel üzerinde konuların irdelenmesi sağlanmıştır. Burada sözü edilen tarihsel örnekler, Fransa, Rusya ve Çin'dir. Görüldüğü üzere, bu dönemde okumayı öğrenmek, önemli hale gelmiştir. Çünkü sadece bu sayede çağdaşlık ve ilerleme ile ilgili kavramlar, genç okurlar ile buluşabiliyordu. Ayrıca, ders kitapları ve dergiler ile ileri sürülen metinler ve resimler aracılığıyla, son Osmanlı dönemindeki ve Osmanlı sonrası çocukları, modern bir yaşamın nasıl olduğunu ya da nasıl olması gerektiğini öğrenebiliyorlardı. Genç okurlara, böylece "medeniyet" adlı ayrıcalıklı kulübe giriş bileti verilmekte ve içine girdikleri anda nasıl hareket etmeleri konusunda eğitilmekteydiler.

İkinci bölümde, geç Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemi toplumlarında okumanın çok ve çeşitli tarif edilme biçimlerinin ve bunun sonucunda okumanın nasıl hatırlandığının izi sürülerek, okumayı öğrenme ve okumayla ilişkilendirilen teknik ve anlamların keşfine dair bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca, okuma pratiklerinin hangi modellere dayandığı ve söz konusu dönemde okumayı artırma şevkinin altında yatan niyetleri ve gündemleri açığa çıkarmaktadır. Çocukların okuyacakları metinlere dini, ahlaki ve millî değerlerin yüceltilmesi sebebiyle teşvik edildiği ve bu okuma materyallerinden alınan örnekler ve hatıratlar ile bu su yüzeyine çıkarılmıştır. Ayrıca Fortna'nın açıkça gösterdiği gibi, bu sadece devletin çalışması ile değil, tüm bu yıllar süresince basılan çocuk dergileri, dünyanın her yerinden bol miktarda metin ve resim sunmaktaydı. Yazar burada farkı gös-

termek için dikkatli davranarak, kimi zaman bu büyük bir hızla gelişmekte olan ortamda meydana gelen çelişkili mesajları da göstermektedir. Yazarların ve yayın evlerinin dünya görüşü ve gündemleri konusunda ayrı düşüklerini vurgulamakta, ancak hepsinin çocuklara hem zaman hem de yer konusunda belli bir meşguliyet verme isteğini paylaştıkları da eklenmektedir. Mekânsal boyutta, çocukların sadece coğrafi olarak nerede olduklarını değil, aynı zamanda kültür, etnik köken ve din bakımından dünyanın hangi alanını kapladıklarını da öğrenmeleri gerekiyordu. Burada, farklı ve hatta muhtemelen bu dönemle ilgili rekabet eden gündemlerde ifade edilmiş zıt kavramlar da vardı. Ancak, bazı yayınlar Avrupa ile olan bağların üzerinde dururken, diğerleri Osmanlı İmparatorluğunu “Doğu ve Batı arasında bir köprü” veya tamamıyla “Doğulu” ya da İslami bir devlet olarak görüyordu (s. 103).

Üçüncü bölüm, geç Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemlerindeki okuma içeriklerinin yöneldiği istikameti ve okuryazarlık hamlesini destekleyen mesajları yakından ele almaktadır. Burada küçük okurların karşısına çıkan dört tematik gerilim tespit edilmiştir. Bunlar: dini/laik, aile/ulus-devlet, yeni/eski, küresel/yerel olmak üzere çocuk yayınlarındaki çok önemli rol oynayan karşıtlıkların altı çizilmektedir. Bu ikili durumların altını oyan belirsizlikler ortaya çıkarılarak, çocuk yayınlarının piyasa tarafından da ne ölçüde yönlendirildiği gözler önüne serilmektedir. Bir yandan, farklı aktörler ve rekabet halindeki gündemleri arasındaki bağlantıları belirleyen ve yayımlayan özel yayın evlerindeki fikir ayrılıkları, diğer bir yandan ise genç okurlara iletmek istedikleri mesajlar bu konunun gelecekteki tartışmalarına ilginç bir boyut ekleyebileceği görülmektedir.

Dördüncü bölümde, okuma, yayınlama ve görsel malzemelerin kullanma teknikleriyle ilgili bazı sorular ele alınmaktadır. Bir yazının

sökülmesi, ezberden okunması ve kelime hazinesinin geliştirilmesi gibi okumanın fiziksel eylem boyutuyla ilişkili öğeler incelenmiştir. Kişisel heves veya bir kaynağa (Örneğin, Kur’an-ı Kerim) göre okumanın yol açabileceği bağımlılığın yanı sıra ezberleme, taklitte tekrarlama, anlamadan okuma gibi noktalar detaylı bir şekilde pedagojik açıdan ele alınmıştır.

Beşinci bölümde, okuma materyallerinin fiziksel görünümüne giderek daha fazla ilgi gösterilmesinin metalaşma ve piyasalaşmayı gündeme getirdiği belirtilmektedir. Burada metalaşma ve modernite arasındaki ilişkiyi konu eden son yıllardaki araştırmalar verilmiş olup okuma ve okuryazarlığın gizli kalmış ama son derece önemli sosyoekonomik boyutları analiz edilmiştir. Bu analizle, yazı üzerinden artık para kazanılan bir döneme geçildiği ve küçük okuryazarların çok fazla sömürüldüğü bir piyasanın ortaya çıktığı belirtilmiştir. Bölümün sonlarına doğru, devletin bir zamanlar üretilmeleri için çok uğraş verdiği bu yayınların satışlarını artırmak için devlet otoritesini nasıl kullandıkları da anlatılmaktadır.

Son bölümde ise okumanın gündelik yaşama hangi biçimlerde sindirildiği ve kişisel kariyerleri nasıl etkilediği incelenmiştir. Devamında okumayı öğrenmenin ve okumanın tarihine biyografik bakış açılarıyla yaklaşmış ve Halide Edib [Adivar], Şevket Süreyya [Aydemir], Rıza Nur, Hüseyin Cahit [Yalçın], Halide Nusret [Zorlutuna] ve daha birçok yazarın hayatlarının nasıl etkilendiği incelenmiştir. Ayrıca bölümde, biyografik bilgilere odaklanılarak önceki bölümlerde ele alınan bazı geniş kapsamlı meseleler bir araya getirilerek toplum ölçeğinde yaşanan değişimlerin belirli bireyleri nasıl etkilediği irdelenmiştir. Kitabın sonuç kısmında ise okuma ve modernite arasındaki ilişkiye kısaca değinilmiştir.

Gelecek kitaplar için önerilerin haricinde, Benjamin C. Fortna'nın Türkiye'ye taltif edilen bu

yeni kitabı, sadece okuma alışkanlıklarını incelemek konusunda ya da kelimenin tam anlamıyla son Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerine ait kültürel yaşamı anlamak için önemli katkıda bulunmakla kalmayıp, aynı zamanda bu iki dönem arasındaki geçişle ilgili karar verme şeklimize son derece önemli düzeltmeler de sunmaktadır. Bu yüzden, kitap farklı alanlarda ya da son Osmanlı ve Osmanlı

sonrası Türkiye gibi çeşitli konularda çalışma yürüten farklı alanlardaki akademisyenler için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bu kitap, çocuklar okumayı öğrendiğinde ne olur sorusunu yanıtlamaya çalışmak şeklinde özetlenebilecek ve izi sürülmesi imkânsız olanının izini sürmek gibi gözü kara bir çabanın sonucu olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

Rafet GÜNAY*

* gunay.rafet@gmail.com